

Tuomas Laine-Frigren

Sotalapset ja kansakunnan rajat

Nationalismia ajatellaan usein voimakkaasti vaikuttavana ja ihmisten toimintaa ohjaavana tekijänä, mutta kuumankaan nationalismin aikoina kaikki eivät ole tempautuneet mukaan. Miten tutkia ilmiötä, jota ei koeta? Historioitsija Tara Zahra on kehitellyt tutkimuksissaan vaihtoehtoisia tapoja ajatella poliittisen ja kulttuurisen nationalismin roolia ihmisten arjen kokemusmaailmoissa. Zahra on lanseerannut niin kutsutun kansallisen ”indifferenssin” käsitteen – ajatuksen siitä, että kansakuntaa kohtaan tunnettu ”välinpitämättömyys” tai tunne selvärajaiseen kansakuntaan kuulumisen toissijaisuudesta on yksi nationalismin aikakauden tärkeitä ilmiöistä.

Zahra kehottaa ottamaan vakavasti ajatuksen siitä, että jopa nationalistisesti latautuneissa yhteiskunnissa kansalaiset voivat kokea lojaalisuuden selkeästi rajattua kansakuntaa kohtaan toissijaisena ja ulkokohtaisena. Arjen kokemusmaailmoissa ja yhteisöjen elämässä olennaisempia ovat toisenlaiset sosiaaliset sidokset ja kuulumisen tunteet. Varsinkin erilaisilla raja-alueilla ja monikulttuurissa yhteisöissä selvärajaiset kansakuntaidentiteetit tuntuvat vierailta. Nationalistinen politikointi esittää tällaisen ”välinpitämättömyyden” yleensä uhkana. Usein onkin niin, että kansalaisten on pakko ottaa nationalismi vakavasti, koska sillä on heidän elämänmahdollisuksiensa kannalta tärkeitä seurauksia.¹

Zahra on kehitellyt indifferenssin käsitettä tutkiessaan Böömin alueen modernia historiaa,

saksalaista ja tšekkiläistä nationalismia sekä eri väestöryhmien pragmaattista suhtautumista kansallismieliseen mobilisointiin. Allekirjoittaneelle erityisen mielenkiintoisia ovat olleet hänen tutkimuksensa sodan liikkeelle pakottamista lapsista ja heidän kokemuksistaan ja kohtaamisistaan jälleenrakennusajan Euroopassa. Myös näissä tutkimuksissa on läsnä ajatus, että yhteen selvärajaiseen kansakuntaan kuuluminen oli toisijaista. Hän esimerkiksi osoittaa, että toisen maailmansodan jälkeisessä tilanteessa ylijäijaisesti liikkuneiden nuorten ambivalentti status nähtiin Euroopassa ongelmana, jopa uhkana.²

Tässä esseessä pohdin viime sotien aikana toisiin pohjoismaihin lähetettyjen lasten kokemuksia käyttäen Zahran käsitettä apuvälineenäni. Essee pohjautuu syksyllä 2024 julkaistuun tietokirjaani *Sotalasten monet elämät: Pohjoismainen lastensiirto ja sen seuraukset* (Otava), sekä Suomen Akatemian tutkijatohtorihankkeeni aikana (2020–2023) tekemiini havaintoihin. Esitän, että rajojen yli liikkuneiden sotalasten kokemusmaailmat eivät aina istuneet Suomen kansakuntaajatteluun, eivätkä ne istu myöskään kansakuntakeskeiseen historiankirjoitukseen. Aloitan kuitenkin poikkeamalla sodanjälkeiseen Tšekkoslovakiaan.

Vuonna 1948 tšekkiläinen kirjailija ja filosofi Zdeňka Bezděková (1907–1999) julkaisi sodanjälkeisen ajan Euroopan tuntoja syvästi koskettaneen kirjan *Řikali mi Leni*, josta tuli sittemmin Tšekkoslovakiassa lasten ja nuorten pakollista

1. Ks. esim. Tara Zahra, *Imagined Noncommunities. National Indifference as a Category of Analysis*. *Slavic Review* 69 (2010), 93–119.

2. Tara Zahra, *Lost Children. Reconstructing Europe's Families after World War II*. Harvard University Press 2011.

lukemistoa. Myöhemmin kirja käännettiin muun muassa saksaksi, hollanniksi, japaniksi, ukrainaksi ja ruotsiksi. Englantilainen käännös *They Called Me Leni* (1973) sisältää myös Eva Bednářován upean kuvituksen.³

On vuosi 1946. Kirjan päähenkilö, yksitoista-vuotias Leni Freiwald elää saksalaisessa perheessä täysin tietämättömänä tšekkiläisestä alkuperästään natsien pakkoadoptioimana lapsena. Vähitellen Leni saa vihiä todellisesta henkilöllisyydestään. Hän kuulee äitinsä ja mummonsa riitelevän hänestä suljettujen ovien takana. Koulussa Leni saa luokkatoveriltaan lapun, jossa häntä kutsutaan ”tšekkipaskiaseksi”. Pian hän löytää kotinsa ullakolta matkalaukun, joka sisältää jälkiä etnisestä puhdistuksesta, Tšekkoslovakiaan jääneestä perheestä ja hänen menneisyydestään: punahameinen talonpoikaisnukke, valkoinen hattu, sukkahousut, joihin on kirjailtu AS... Unissa hän näkee välähdyksiä lapsuudesta. Lemmikkikoirasta. Alenasta syömässä mansikoita.

Ymmärrettyään todellisen alkuperänsä Leni pakenee paikkakunnalla sijaitsevaan YK:n kansainvälisen pakolaisjärjestön toimistoon ja onnistuu sympaattisen opettajan ja kansainvälisen avustustyöntekijän avulla matkustamaan takaisin Tšekkoslovakiaan – oman perheensä ja kansansa luo. Tarinan loppu on kansallisromanttinen, mutta samalla ristiriitainen ja avoin. Leni kokee ensimmäistä kertaa aitoa rakkautta, mutta ymmärtää samalla menettäneensä paljon: hän ei enää osaa sanoa tšekiksi ”äiti”.⁴

Bezděková sai kirjaansa inspiraation tosielämän kadonneista lapsista. Hän oli lukenut lehtijutun pienestä tšekkiläistytöstä, joka palasi kotimaahansa asuttuaan vuosia Saksassa natsien

vietyä hänet ”uudelleen koulutettavaksi” aito-saksalaiseen perheeseen. Toisen maailmansodan jälkeisessä Tšekkoslovakiassa perheiden uudelleen yhdistymiset olivat suuria mediatapahtumia. Seitsemänvuotias Hana Spotová saapui pienen kapsäkkinsä kanssa Prahaan Wilsonin asemalle viiden vuoden jälkeen. Vastassa oli lehtimiehiä ja uutisvalokuvaajia, mutta myös paljon aivan tavallisia miehiä ja naisia, jotka hurrasivat pienelle matkalaiselle. Valokuvat ikuistivat tilanteen, jossa äiti kaappasi kaksivuotiaana kidnapatun lapsensa kyynelsilmin syliinsä. Tšekkoslovakia halusi kadonneet lapsensa takaisin ja juhlisti asiaa julkisesti, mutta todellisuudessa moni Saksasta kotiutettu lapsi aloitteli uutta elämää kaukaisen sukulaisen luona tai lastenkodissa, usein epämääräisissä ja huonoissa oloissa, vieraalta tuntuvaan maahan pakkosiirrettynä orpona.⁵

1940-luvun Euroopassa miljoonat lapset jouduivat eroon perheistään ja kauas kotiseuduiltaan väkivallan, etnisen vainon ja pakkosiirtojen kaoottisissa olosuhteissa. Sodanjälkeisessä Euroopassa oli myös paljon yksin tai ryhmässä vaeltavia lapsia. Joskus heitä kutsuttiin ”susilapsiksi”. Sodan loppuvaiheissa saksalaisperheet pakenivat Neuvostoliiton puna-armeijan edellä kohti länttä ja heidän joukossaan oli myös paljon lapsia ja nuoria. Toisenlaisia kasvuympäristön muutoksia kokivat ne sadat tuhannet englantilaiset, saksalaiset ja ranskalaiset lapset, jotka evakuoitiin kaupungeista maaseudulle pommituksia ja sota-ajan kurjuutta pakoon.⁶ Myös Suomessa sota ja sodan paineessa tehdyt ratkaisut ajoivat lapset monin eri tavoin liikekannalle: pakenemaan yhdessä perheen kanssa Karjalasta, vaeltamaan eläinten ja ihmisten muodostamana sekalaisena

3. <https://50watts.com/They-Called-Me-Leni> (31.3.2024).

4. Zdeňka Bezděková, *They called me Leni* (käänt. Stuart R. Amor). Bobbs-Merrill 1973. Ks. myös Zahra 2011, 78–79.

5. Zahra 2011, 173–174. Tšekkoslovakiasta katosi sodan, pakkosiirtolaisuuden ja pakkotyökomennusten seurauksena tuhansia lapsia, mutta julkisuudessa näkyvimpiä sodan jälkeen olivat niin kutsutut ”Lidicen lapset”. Lidice on pieni böömiläiskylä parisenkymmentä kilometriä Prahasta luoteeseen. Toukokuussa 1942 natsit kostivat tšekkipartisaanien toteuttaman natsijohtaja Reinhard Heydrichin salamurhan. Katolisessa perheessä kasvanut musiikinystävä oli johtanut Böömiä ja Määriä rautakourallaan jo yli vuoden, mutta nyt 38-vuotiaan natsin oli aika poistua kuvioista. Pian attentaatin jälkeen Lidicen miehet ammuttiin joukkohautoihin. Naiset ja lapset puolestaan kuljetettiin muutaman kilometrin päässä sijaitsevaan koulurakennukseen, jossa yhdeksän lasta valikoitiin ”saksalaistettavaksi”. Oliko Lidicen lapsia vielä elossa? Missä he olivat? Sodan jälkeen moni tšekki osallistui kadonneiden lasten metsästämiseen. Nykytietojen mukaan Lidicen 105 lapsesta 82 kuoli Chelmnon tuhoamisleirillä Länsi-Puolassa.

6. Ks. esim. Julie Torrie, *For Their Own Good: Civilian Evacuations in Germany and France, 1939–1945*. Berghahn 2010; Laura Lee Downs, *Au Revoir les Enfants. Wartime Evacuation and the Politics of Childhood in France and Britain, 1939–1945*. *History Workshop Journal* 82 (2016), 121–150; Anna-Kaisa Kuusisto-Arponen, *Self, Place, and Memory. Spatial Trauma Among British and Finnish War Children*. Teoksessa Christopher Harker & Kathrin Hörschelmann (toim.) *Conflict, Violence and Peace. Geographies of Children and Young People*. Vol 11. Springer 2017. https://doi.org/10.1007/978-981-287-038-4_18.

karavaanina Lapista rajan yli Pohjois-Ruotsin pakolaisleireille tai matkustamaan yksin tai sisaruksen kanssa Ruotsiin.

Toisen maailmansodan aikana kymmenet tuhannet suomalaislapset lähetettiin ilman vanhempiaan Ruotsiin tai Tanskaan, osa myös Norjaan. Pohjoismaisen yhteistyön hengessä toteutettu humanitaarinen hanke tarjosi lapsille usein parempaa hoivaa ja terveyttä sekä korkeampaa elintasoja kuin suomalaisella sota-ajan yhteiskunnalla oli tarjota, mutta se tarkoitti myös toistuvia ympäristönvaihdoksia ja yllättäviä irtautumisia tutuista, turvallisista ihmisistä, eläimistä ja paikoista. Moni lapsi matkusti useita kertoja maasta toiseen, niin että irtautumisesta ja liikkeellä olosta muodostui yksi lapsuuden ja varhaisnuoruuden peruskokemuksista.⁷

■ Kuva 1. Suomalaisia lapsia palaamassa Tukholmasta Helsinkiin höyrylaiva Brynhildillä. Helsinki 8.9.1945. Kuva: Hugo Sundström. Journalistinen kuva-arkisto (JOKA). Museovirasto.

Monille matkaan lähetetyille lapsille suurin elämänmuutos koitti silloin, kun oli palattava takaisin usean ulkomailla eletyn vuoden jälkeen. Entisen kotimaan olot saattoivat tuntua hyvinkin vierailta. Varsinkin pidempään ulkomailla eläneille ja ruotsalaiseen elinpiiriin juurtuneille paluu Suomeen tuntui pakkomuutolta outoon maahan ja tuntemattomien ihmisten pariin. Missä nämä lapset ajattelivat ”kodin” olevan ja mitä ”Suomi” heille merkitsi?

7. Pohjoismaista lastensiirtoa koskevia tutkimuksia ei ole vielä kovin paljon. Eri näkökulmista ilmiötä tarkastelevat Heikki Salminen, *Lappu kaulassa yli Pohjanlahden*. Siirtolaisuusinstituutti 2007; Pertti Kävén, *Humanitaarisuuden varjossa. Poliittiset tekijät lastensiirroissa Ruotsiin sotiemme aikana ja niiden jälkeen*. Helsingin yliopisto 2010; Jenni Kirves, Sotalasten siirretty lapsuus. Teoksessa Sari Näre, Jenni Kirves & Juha Siltala (toim.) *Sodan kasvattamat*. WSOY 2010, 91–121; Karin Zetterqvist Nelson & Marianne Junila, Gränsöverskridande socialmedicin. Vård av finska sjuka barn i Sverige 1942–1949. *Socialmedicinsk Tidskrift* 5/2017, 610–618; Johanna Sköld & Ingrid Söderlind, Finska barn i svenska hem. Om mobilisering av familjer att ta emot främmande barn under andra världskriget. *Scandia* 82 (2016), 35–65; Ann Nehlin, Building Bridges of Trust. Child Transports from Finland to Sweden during the Second World War. *War & Society* 36 (2017), 133–153; Tuomas Laine-Frigren, Children on the Move. Psychiatric Encounters with Child Evacuees Returning to Post-War Finland. Teoksessa Petteri Pietikäinen & Jesper Vaczy Kragh (toim.) *Social Class and Mental Illness*. Routledge 2020.

Sotien päätyttyä ajatus kulttuurisesti yhtenäisestä kansasta eli Suomessa vahvana ja jälleenrakentava maa kasvatti lapsia emotionaalisesti kiinnittymään kansakuntaansa muun muassa kouluissa kotiseutukasvatuksen keinoin.⁸ Rauhahan paluun vuodet olivat Euroopassa nationalistisesti latautunutta aikaa muutenkin. Samaan aikaan kun miljoonat ihmiset olivat liikkeellä pakkosiirtojen seurauksena – jo pelkästään saksalaisiksi määriteltyjä pakeni tai karkotettiin itäisestä Keski-Euroopasta 12 miljoonaa – rakensivat sodanjälkeiset hallitukset etnisesti ja kielellisesti homogeenisia kansallisvaltioita. Kansallinen narratiivi jätti vain vähän tilaa epämääräisille, hybrideille tai monipaikkaisille identiteeteille.⁹

Kansallismieliset tunnot korostuivat pohdittaessa sitä, mitä perheistään ja kotimaistaan eroon joutuneille lapsille tulisi tehdä. Lasten palauttamisesta omiensa pariin tuli yhteiskunnallisesti merkittävä moraalinen ja väestöpoliittinen kysymys. Paljon kärsineet kansakunnat halusivat jälkikasvunsa takaisin, mutta usein tehtävä osoittautui hankalaksi. Poliitikoilla, kansainvälisillä humanitaarisilla toimijoilla, sosiaalityöntekijöillä ja psykologeilla oli kaikilla mielipiteensä siitä, millä tavoin sodasta kärsineitä tai kauas perheistään joutuneita lapsia olisi autettava. Useimmiten kuitenkin uskottiin nuorten kehityksen olevan suotuisinta oman perheen ja kansakunnan keskuudessa.¹⁰ Näin asiantuntijatkin päätyivät laajalti kannattamaan lasten alkuperäiseen kotimaahan palauttamista siitä huolimatta, että moni lapsista oli jo sopeutunut elämään muualla. Monet nuorista kuitenkin vastustivat. He eivät halunneet jättää ympäristöä, johon he olivat jo tottuneet.¹¹

Zahra on tutkinut keskieuropalaisten pakolaisleirien perheettömien lasten ja humanitaaristen työntekijöiden kohtaamisia. Avustustyöntekijöiden yrittäessä selvittää, mihin kansakuntaan lapset ”oikeasti” kuuluivat, olivat lapset monesti unohtaneet, keitä ja mistä he edes olivat. Erityisiä vaikeuksia syntyi esimerkiksi silloin, kun monikulttuurisen Sleesian alueelta kotoisin olevilta lapsilta kysyttiin, olivatko he saksalaisia vai puolalaisia. Vastauksena oli usein hämentynyt hiljaisuus. Zahra siteeraa erästä YK:n sosiaalityöntekijää, jonka mukaan lasten vastauksia arvioitaessa oli hyötyä tietynlaisesta psykologisesta silmästä: jos lapsi vastasi suoraan ja reippaasti, hänen arvioitiin olevan saksalainen, jos taas epäröiden ja arastellen, oli lapsi mitä todennäköisimmin ei-saksalainen. Lasten kertomuksia tulkinneet aikuiset turvautuivat käsityksiin kansallisista ominaispiirteistä. Lapset oli luokiteltava osaksi kansakuntaa, vaikka lasten omissa kokemusmaailmoissa kansakunta oli usein täysin toissijainen, jopa merkityksetön asia.¹²

Rajoja ylittäneet lapset haastoivat kansakuntakeskeistä ajattelua, mutta pakottivat samalla viranomaiset selkeyttämään rajoja. Suomessa tilanne oli samankaltainen. Moni Ruotsiin lähetetyistä lapsista oli asunut erossa biologisesta perheestään huomattavan pitkään: 2–3 vuotta ulkomailla asuneita oli yli 6500, 3–4 vuotta asuneita yli 5000 ja 4–5 vuotta asuneitakin yli 3100.¹³ Tästä huolimatta vaikutusvaltaiset lääkärit, kuten psykiatri Martti Kaila ja pediatri Arvo Ylppö, korostivat lausunnoissaan, että pysyviä psyykkisiä haittoja lasten palauttamisesta Suomeen ei koituisi – oli sitten kyse pakkosiirron kaltaisesta toimenpiteestä tai rauhallisemmissa merkeissä

8. Esim. Miika Tervonen, Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta teoksessa Pirjo Markkola et. al. (toim.) *Kotiseutu ja kansakunta*. SKS 2014; Antti Malinen & Tanja Vahtikari, *Feeling the Nation through Exploring the City*. Teoksessa Ville Kivimäki, Sami Suodenjoki & Tanja Vahtikari (toim.) *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*. Palgrave Macmillan, 2021.

9. Esim. Pertti Aho, *Essentializing Ethnicity. Expellees and Ethno-National Categorizations in the European Postwar Moment, 1943–1948*. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae* 1/2024, 10–23. <https://doi.org/10.57048/aasf.141549>.

10. Zahra 2011. Ks. myös Stefania Bernini, *Mothers and Children in Post-war Europe. Martyrdom and National Reconstruction in Italy and Poland*. *European Review of History. Revue européenne d'histoire* 22 (2015), 242–258.

11. Moni alun perin tšekkiläinen tai puolalainen lapsi oli joutunut natsien ryöstämään Saksaan kasvatettavaksi ”Kolmannen valtakunnan” kansalaiseksi. Sodan jälkeen moni heistä asui yhä esimerkiksi baijerilaisessa adoptioperheessä. Ranskassa vainottuja juutalaislapsia oli viety turvaan katolilaisiin perheisiin. Sodan jälkeen keskitysleireiltä selvinneet juutalaiset etsivät omiaan ja syyttivät usein ranskalaisia oman kansansa jälkikasvun piilottelusta ja ”ranskalaistamisesta”. Juutalaisyhteisö halusi lapsensa takaisin riippumatta siitä, oliko omia perheenjäseniä edes säilynyt hengissä. Ks. Daniela Doron, *Jewish Youth and Identity in Postwar France. Rebuilding Family and Nation*. Indiana University Press 2015.

12. Zahra 2010, 117–118.

13. Margit Jalo, *Tilastoa lastensiirroista Ruotsiin vuosina 1941–1946*. *Sosiaalinen aikakauskirja* 44 (1950), 109.

sujuneesta kotimatkastasta. Suomalaislapset olivat kestäviä pieniä olioita, joiden olisi loppujen lopuksi parasta kasvaa oman maan, kielen ja kulttuurin parissa. Sekä lasten että kansakunnan etu vaati lasten palauttamista Suomeen.

Pohjoismaisen lastensiirron tärkeänä piirteenä oli lasten suhteellisen hyvin järjestetty sijoittaminen turvallisiksi katsottuihin ruotsalaisiin perheisiin. Ruotsi tarjosi tuhansille köyhille suomalaisille perheille paljon kaivattua lastenhoitotukea. Yhteispohjoismaisen avunannon asetelma jatkui myös sodan jälkeisinä vuosina, mikä johti siihen, että kaikki perheet eivät halunneet lapsiaan takaisin kotiin ainakaan heti. Aluksi myös vastuulliset virkamiehet kannattivat lasten kotiintulon lykkäämistä, mutta pian yleiseksi poliittiseksi linjaksi kuitenkin muodostui, että suomalaislapset oli palautettava kotiin mahdollisimman pian.

Siispä enemmistö Ruotsissa ja Tanskassa asuneista lapsista matkusti Suomeen ennemmin tai myöhemmin. Varsinkin hiukan vanhemmat lapset kantoivat mukanaan kokemuksia toisenlaisesta kulttuurista ja puhuivat sujuvaa ruotsia, mutta olivat usein unohtaneet suomen kielen, jos olivat sitä edes kunnolla ehtineet oppiakaan.¹⁴ Lapset saapuivat joko entisille kotikonnuilleen tai johonkin aivan muualle riippuen siitä, mitä heidän perheilleen ja läheisilleen oli sodan aikana tapahtunut. Menetetystä Karjalasta kotoisin olleen lapsen saattoi paluukuljetus viedä melkein mihin Suomen kolkkaan tahansa. Lapset olivat palatessaan eri ikäisiä, jotkut alle kouluikäisiä, toiset jo varhaisteinejä. Olipa joukossa myös nuoria, jotka olivat ehtineet käydä Ruotsissa rippikoulun.

Ulkomailta palanneiden lasten enemmistö sopeutui hiljalleen uusiin oloihin, kasvoi osaksi perhettä, kaveripiirejä, paikallisyhteisöä ja sen työntäyteisen arjen askareita, ehkä hiljaa taakse jäänyttä elämää kaivaten tai oudon ristiriitaisia

tunteita sisäänsä kätkien. Monen paluumuuttajan elämä kuitenkin säilyi epävakaana tai liikkuvana. Jotkut joutuivat suomalaisten ja ruotsalaisten vanhempien välisten huoltajuuskiistojen välikappaleiksi.¹⁵ Toiset matkustivat biologisten vanhempien ja kasvatusvanhempien yhteisellä sopimuksella kesäisin Ruotsiin ja kolmannet pyrkivät takaisin Ruotsiin salaa.¹⁶

Tuhannet lapset kaipasivat taakse jääneitä tuttuja paikkoja ja kuvioita sekä aikuisia, jotka olivat tarjonneet läheisyyttä ja turvaa. Moni lapsi matkustikin eri syistä takaisin kasvatusperheensä luo. Niukoissa oloissa kamppailleet vanhemmat lähettivät lapsiaan kesälomalle tuttuihin perheisiin, ja jotkut lapset pyrkivät omatoimisesti Ruotsin-perheen luo. Helsingin kansakouluissa tehdyn mielipidekyselyn mukaan jopa 80–90 prosenttia lapsista halusi itse matkustaa kesäksi Ruotsiin. Jotkut vanhemmat halusivat lähettää lapsensa takaisin nähdessään heidän ikävöivän. Kasvatusvanhemmat myös kutsuivat lapsia takaisin luokseen.

Kaupunkien huoltotyöntekijöiden raportit kertovat, että monin paikoin tilanne tunnistettiin. Tammisaaren huoltolautakunnan puheenjohtaja Bruno Biström kirjoitti syyskuussa 1948, että kaupungissa paluumuuttajien asiat olivat yleisesti ottaen melko hyvällä tolalla, mutta joitain lapsia oli jouduttu tukemaan köyhien kotiolojen vuoksi. Erityisesti hän mainitsi kaksi tyttöä, joiden pakko-palautus oli Biströmin mielestä väärää politiikkaa:

Olemme sitä mieltä, että tällaisissa tapauksissa lasten pakko siirto vastoin äidin ja ruotsalaisten sijaisvanhempien suostumusta ei ollut oikein. Heti kun nämä kaksi tyttöä kykenevät pitämään itsestään huolta, he todennäköisesti palaavat Ruotsiin.¹⁷

Sota-aikana ulkomailta asuneiden lasten sodanjälkeinen liikkuvuus on itsessäänkin mielen-

14. Varsinkin perheisiin sijoitetut lapset unohtivat helposti suomen kielen. Eräs ystäväni kertoi mummostaan, joka oli vastaanottamassa ulkomailta palaavia lapsia Kainuun seudulla. Vapaaehtoisena lottana hän joutui usein tulkkamaan ruotsin kieltä taitamattomien suomalaisvanhempien ja lasten välillä. Erityisen kipeitä olivat tilanteet, joissa lapset ilmoittivat ruotsiksi aivan suoraan, etteivät tunteneet täysin vieraita aikuisia. Tällöin mummon ratkaisuna oli jättää kertomatta asian todellinen laita ja tulkata biologisten vanhempien tunteiden kannalta paremmin päin. Kokemukset oman lapsen vieraantumisen olivat vanhemmillekin hyvin raskaita.

15. Laila Uusitalo, *Liian monta äitiä. Sotalapsista syntyneiden huoltajuusriitojen käsittely vuosina 1946–1954*. Pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto, 2008; Laine-Frigren 2024, 256–269.

16. Ruotsiin lähteneitä ”karkureita” koskevia lyhyitä kuvauksia olen löytänyt muun muassa Järvilinnan vastaanottolaitoksen ja Helsingin yleisen kasvatusneuvolan arkistoista.

17. Kansallisarkisto. Sosiaaliministeriön lastensiirtokomitean arkisto. Eh:2 Sekalaisia kirjoja ja asiakirjoja 1942–1949. Huoltolautakunnilta saapuneita kirjoja. Bruno Biström till Socialministeriets Barnförflyttningsskommitté 19.9.1948.

kiintoinen ilmiö. Moni nuori ja lapsikin oppi jo sota-aikana suuntaamaan katseensa paremman elämän toivossa kohti Ruotsia. Tutkiessani vanhempien viranomaisille lähettämiä kirjeitä löysin myös jonkin verran lasten ja nuorten kirjoituksia. Niissä lapset esimerkiksi anoivat pääsyä Ruotsiin paremman koulutien toivossa. Aikuisikää lähestyvien nuorten kirjeissä esiintyi toivomus päästä Ruotsiin ”lapsikuljetusten” mukana – työnhaakuun tai opiskелеmaan kieltä. Millaisia siirtolaisuunelmia entisillä sotalapsilla ja heidän läheisillään – esimerkiksi kotiin jääneillä siskoilla ja veljillä – sodan jälkeisinä vuosina oli?

Samaan aikaan viranomaiset yrittivät padota kaikkea siirtolaisuutta. Vielä kesällä 1945 Ruotsiin vierailulle pyrkivät lapset pääsivät melko helposti matkaan, jos vastaanottaja – siis useimmiten entinen sijaisperhe – vain sitoutui maksamaan matkan ja ulkomailla asumisen kaikkine kuluineen. Mutta jo maaliskuussa 1946 sisäministeri Yrjö Leino ohjeisti, että lääninhallitusten oli syytä kieltää passihakemukset lapsilta, jos matkan perusteluna oli ”lomanvietto, virkistyminen, kielenoppiminen tai muu niihin verrattavissa oleva syy [...]”. Seuraavana vuonna sisäministeriö täsmensi määräyksiä. Matkalle pääsemiseksi oli oltava jokin ”erityisen pätevä syy”, kuten virallinen vierailu tai vakava sairaus, jota ei voinut Suomessa hoitaa. Lasten matkat olivat yhä erityisen tarkkailun kohteena. Kesäloman viettäminen, ”virkistyminen” tai ”kielen oppiminen” eivät edelleenkään käyneet syistä. Tiukka linja osui myös vanhempiin, sillä heillä ei ollut ”mahdollisuutta päästä tervehtimään [Ruotsissa olevia] lapsiaan tai mennä noutamaan heitä kotiin”. Mistä sisäministeriön tiukka suhtautuminen johtui? Pelättiinkö Suomessa nuorison poistumista maasta vai oliko taustalla jotain muuta?

Sodan jälkeen moni suomalainen pyrki siirtolaiseksi länteen. Usein ajatus paremmasta elämästä siinsi Amerikassa, mutta myös Ruotsi, Etelä-Amerikka, toiset pohjoismaat ja Australia¹⁸ kiinnostivat. Syyt lähtöhaluille olivat monet: heikot elämän edellytykset, surkea asuntotilanne tai Neuvostoliiton pelko, jota saattoi lisätä myös oma

sodanaikainen toiminta. Suomi piti kuitenkin jälleenrakentaa ja sotakorvaustuotanto vaati paljon työvoimaa. Aina vuoteen 1949 Suomessa vallitsi käytännössä täystyöllisyys mutta ajoittain myös ankara työvoimapula, eikä kansalaisia haluttu päästää pois maasta.¹⁹

Monet kuitenkin onnistuivat lähtemään, osa organisoiduilla matkoilla mutta osa myös vähin äänin ja luvatta, erilaisia avautuvia mahdollisuuksia hyödyntäen. Tietokirjailija Johanna Pakola kertoo salaa siirtolaisiksi pyrkivistä kirjassaan *Mereen kadonneet: Vernan viimeinen matka 1948*. Kuvatessaan Ahvenanmaan Getan edustalla uponneen kaljaasi Vernan kohtaloa Pakola esittelee myös laivan mukana hukkuneet 25 matkustajaa. Hänen selvityksensä mukaan joukossa oli parikin sellaista perhettä, joiden suunnitelmissa Ruotsissa asunut lapsi tarjoaisi reitin länteen. Esimerkiksi Vuorion perheen isä suunnitteli lähettävänsä tyttärensä ensin vierailulle kasvatusperheensä luo ja lähtevänsä sitten itse perässä muun perheen kanssa. Sieltä perhe jatkaisi yhdessä kohti Amerikkaa. Tyttäreille ei kuitenkaan myönnetty passia. Isä ja poika lähtivät salaa matkaan ja katosivat mereen Vernan mukana. Luultavasti mahdollisuutta lähettää lapsi vierailulle sota-aikaiseen perheeseensä on yritetty hyödyntää vastaavissa tarkoituksissa enemmänkin – ja viranomaiset ovat tienneet tämän.

Lapsen passin ja matkustusluvan eteen oli siis nähtävä vaivaa. Jos vanhemmat halusivat lähettää lapsensa ulkomaille, heidän oli käytännössä osoitettava, että matka tapahtui perustelluista syistä. Lausuntoja haettiin lääkäreiltä, huoltolautakunnilta ja lastensiirtokomitean paikallisilta toimihenkilöiltä.

Tammikuussa 1948 *Suomen Sosialidemokraatti* otti selkeän kannan lasten Ruotsiin matkustamista vastaan. Artikkelissa oli kaksi kärkeä: maa-herrojen tiukan passipolitiikan tukeminen sekä lasten ongelmia ylikorostavan ruotsalaisen lehtikirjoittelun tasapainottaminen suomalaisella näkökulmalla. Ruotsissa ilmestyi tuohon aikaan paljon lehtikirjoituksia ikävöivistä suomalaislapsista. Sanottiin, että jotkut heistä kärsivät jopa

18. 1950-luvun lopulle asti siirtolaisuus Australiaan oli vielä suhteellisen vähäistä, vaikka lähtöhaluja olisikin ollut. 1950-luvun lopulla noin 5000 suomalaista muutti Australiaan ns. avustettuina siirtolaisina eli Australian valtion maahanmuuttopolitiikan tukemina. Ks. Olavi Koivukangas, *Suomalainen siirtolaisuus Australiaan toisen maailmansodan jälkeen*. Siirtolaisuusinstituutti 1975, 18–20.

19. Petri Karonen. Suomi vuonna yksi. Sodasta rauhaan siirtyminen valtakunnallisena ongelmana. Teoksessa Ville Kivimäki & Kirsi-Maria Hytönen (toim.) *Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättymisen 1944–1959*. Vastapaino 2015, 175–208

”vaikealaatuisista hermohäiriöistä”. Lehti halusi kumota väitteet liioiteltuina: todellisuudessa Suomeen palanneet lapset ”viihtyivät yleensä hyvin kotona”. Jos ongelmia oli, ne johtuivat *kasvatusvanhemmista* ja heidän lähettämistään kaipauskirjeistä.

Arvostelijoiden mukaan lääninhallitukset suhtautuivat nihkeästi jopa vanhempien lyhyisiin tervehdyskäynteihin. Vallitsevia käytäntöjä tukemaan lehti marssitti sosiaaliministeri Lennart Heljaksen. Maalaisliittolainen Heljas oli taustaltaan pappismiehiä ja työskennellyt muun muassa kymmenen vuotta merimiespappina Cardiffissa ja Lontoossa. Sosiaaliministerin mielestä turhia ulkomaanvierailuja piti nyt välttää. Siitä syntyisi ”yhtämittäinen edestakainen liikenne Suomen ja Ruotsin välillä”, ehkä jopa kasvatuksellisia ongelmia:

Sitä paitsi olisi tuollainen kahden kodin väliä kulkeminen kasvatuksen kannalta epäedullista. Lapsi ei juurtuisi kumpaankaan kotiinsa. Olen sitä mieltä, että ne lapset, jotka tänne tulevat, pysyvät myös täällä ja koettakoot jälleen sopeutua elämään omassa maassaan, ne taas, jotka jäävät Ruotsiin kasvateiksi, olkoot siellä.²⁰

Lastensiirtoja alusta lähtien järjestellyt Elsa Bruun oli samaa mieltä. Jälkikasvulle oli selkeästi kerrottava, että takaisin Ruotsiin ei ollut menemistä. Lapset kyllä alistuisivat vanhempien tiukan johdonmukaiseen kantaan. Ruotsalaisten vanhempien puolestaan tulisi pidättäytyä lähettelemästä lapsille kutsukirjeitä, sillä ne aiheuttivat lapsille ristiriitaisia tunteita.

On vaikea sanoa, kuinka paljon ulkomaanmatkoille asetetut byrokraattiset hidasteet vaikuttivat suomalaisten lasten ja perheiden mahdollisuuksiin. Muistitieto kertoo monen lapsen päässeen haluamalleen kesälomalle ruotsalaisen perheen luo jo melko pian paluunsa jälkeen. Ehkä ratkaisevaa on ollut se, missä määrin biologiset vanhemmat ja kasvatuserheet ovat yhdessä kyenneet vakuuttamaan viranomaiset siitä, että matkan tarkoituksena oli vain terveydelle ja hyvinvoinnille tarpeellinen kesäinen vierailu eikä lapsen jääminen Ruotsiin lopullisesti.

Kesällä 1948 lehdistössä uutisoitiin jopa 15 000 lapsen matkustaneen Ruotsiin vierailulle kevään aikana. Lukuihin on kuitenkin syytä suhtautua varauksella, sillä lasten matkustamista tarkasteltiin aivan erityisellä tavalla: Suomen nuorison kirjoitettiin olevan vanhempiensa kannustamina Ruotsissa ”kerjäämässä”. *Sosialistin* mielestä ”holtiton matkustaminen” Ruotsiin haittasi jo Suomen mainetta vaikuttamalla erityisesti siihen, millä tavalla länsinaapurissa suhtauduttiin Suomelle elintärkeään sodanjälkeiseen avustustoimintaan. ”Meidän hyviä suhteitamme Ruotsiin ei ole vaarannettava esiintymällä pyytäjän tavoin”, varoitti Suomen Huollon puheenjohtaja, maa-herra Sigurd Mattson palatessaan Ruotsista neuvottelumatkalta. *Kainuun Sanomien* kirjoittaja oli todistanut suomalaisten tyhjätaskujen matkustamista paikan päällä. Hän mainitsi samat 15 000 suomalaislasta: ”Näin Tukholmassa, miten lapset Suomi-toimiston ulkopuolella, katukäytävillä — sisällä ei ollut tilaa — odottelivat vastaanottajia ja heidän kruunujaan.”

Byrokraattisesta kontrollista ja negatiivisesta puheesta huolimatta tuhannet lapset pääsivät palaamaan takaisin kasvatuserheensä luo – kesälomavierailuille tai jopa pysyvästi. Rajat ylittävää liikettä yritettiin kontrolloida, mutta silti rajoja ylitettiin. Biologisia vanhempia voitiin paheksua siitä, että he ”luovuttivat” liian helposti lasten ikävän edessä, ja ruotsalaisia puolestaan siitä, että he ”houkuttelivat” lapsia unohtaen sen, että suomalaislapset olivat olleet heillä vain ”lainassa”. Samaan aikaan monissa perheissä lasten ikävää ymmärrettiin ja heidän yhteydenpitoaan kasvatuserheensä kanssa tuettiin. Siltikin: miten tulla toimeen sen ajatuksen kanssa, että toisessa maassa asuvasta kasvatuserheestä oli kenties tullut lapselle omaa perhettä (ja kansakuntaa) läheisempi ja merkityksellisempi?

On myös paikallaan kysyä, millainen ympäristö kansakuntaa jälleenrakentava Suomi tulokkaille oikeastaan oli. Miten 1944–1945 muutoaan muuttanut suomalainen nationalismi ilmeni entiseen biologiseen ja kansalliseen yhteisönsä palaavien lasten jokapäiväisessä elämässä. Yksi paluumuuttajien kokemusten arkinen ympäristö oli suomalainen kansakoulu. Kuten yhdessä kirjani luvuista kerron, ulkomailta saapuneet lapset

20. *Suomen Sosialidemokraatti* 24.1.1948.

olivat usein toisten lasten silmissä erilaisia, mutta myös haaste opettajille. Tara Zahran ajatuksia mukaillen vaikuttaa jopa siltä, että yksiselitteistä kansakuntaidentiteettiä uhmaavien sotalasten saapuminen korosti kouluissa tarvetta selkeyttää kielten ja kulttuurien rajoja.

Raimo Asikainen toi toiselta Ruotsin-matkaltaan vuonna 1948 mukanaan komean villapaidan, jossa oli Ruotsin lippu. Tämä herätti koulukavereissa pahennusta.²¹ Yksitoistavuotias Airi Nirkkonen taas palasi Ruotsista Lammille, jossa hänen evakkoperheensä aloitteli sodanjälkeistä elämäänsä Kurkijärven kartanon muonamiehen mökissä. Ensimmäinen koulupäivä syksyllä 1945 jäi Airille pysyvästi mieleen, sillä hän oli pukunut päälleen parhaat Ruotsista saamansa kouluvaatteet:

[...] mä muistan mul oli semmonen vihree takki, joka oli tätä myöten, ja sitten oli samaa kangasta puolihame. Ja se takki oli näin ja täs oli napit. Se oli niin tyylikäs olevinaan. Ja sit mul oli semmoset kiiltonahkakengät vielä [...] Ja siitäkin se tuli se kiusaaminen niistä vaatteista, kun oli sota-aika, ja oli hyvät vaatteet, niin siitäkin kiusattiin. Hurriks! Kun tuli sieltä pois, niin kiusattiin kato hurriks, et se on ruotsalainen.

Mutta kiusaamismuistoihin liittyi myös myönteisen kokemus voimantunnosta, kun uskalsi panna kiusaaville pojille hanttiin:

Ja mä tutustuin sit yhteen Ritvaan, ja me oltiin aina kavereita ja koulumatkalla ne pojat kiusas meitä. No, mehän tietysti annettiin takasi ja tapeltiin, niin paljon kuin jaksettiin. Niit oli kaks vai kolme poikaa, jotka tuli samaa matkaa, ja aika pitkä matka oli kun käveltiin sen järven toiselta puolelta, ni ne kun härnäs meitä ja kiusas meitä, ni meillä oli piiskat käessä ja me niillä husittiin, ettei ne päässy meitä kiusaamaan paremmin.²²

Monen muun sotalapsen tavoin Airi oli kotoisin Karjalasta. Lasten keskuudessa myös erilaiset murteet ja perhetaustat saattoivat olla peruste

■ Kuva 2. Kaksossiskot Annikki ja Laila Mustonen elivät kaksi vuotta Göteborgin edustalla sijaitsevalla Hönön saarella. Tässä kuvassa tytöt ovat palanneet Suomeen, Jämsän maaseudulle. He ovat pukeutuneet Ruotsin-tuliaisina tuotuihin pinkkiin ja vaaleanvihreään mekkoon. Mekkoihin liittyy ristiriitaisia muistoja. Annikin mukaan tuntui vaivaannuttavalta pukeutua kauniisiin ruotsalaisiin mekkoihin, kun kaikki muut olivat niin köyhiä. Isosisko kuitenkin halusi, että tytöt käyttäisivät mekkoja. Annikin mielestä he olivat ”näyttelyeläimiä.” Kuva: Annikki Karvosen kotialbumi.

pilkkaamiselle. Joissain tapauksissa paluumuuttajalasten kokemus erilaisuudesta onkin voinut olla kaksinkertainen: yhtäältä Ruotsissa olosta seurasi nimitystä ”hurriksi”, toisaalta tieto itärajan takaisesta karjalaistaustasta riitti ”ryssän lapsen” leimaan. Myös Airi muistaa tilanteita, joissa hämäläislapset matkivat karjalaisten murretta.

21. Raimo Asikaisen haastattelu 13.11.2019.

22. Laine-Frigren 2024, 298. Airi Pohjolan (os. Nirkkonen) haastattelu 30.11.2019 (haastattelija: Elina Savijärvi).

Liian koreina pidetyt vaatteet toistuvat usein entisten sotalasten muistoissa. Vaatteiden kantama symboliikka tulee kiintoisasti esille myös Annikki Karvosen (os. Mustonen) muistikuvissa. Annikki palasi yhdessä kaksossiskonsa Lailan kanssa Jämsän maaseudulle. Kun isosisko halusi pukea heidät Ruotsista tuotuihin kivanvärisiin mekkoihin, muistaa Annikki tunteneensa olonsa vaivautuneeksi, koska kaikki muut olivat niin köyhiä.

Suomalaiskansallisessa historiakulttuurissa marinoitu ”sotalapsen” käsite ei auta parhaalla mahdollisella tavalla ymmärtämään ulkomailta palanneiden lasten kokemuksia ja elämänhaasteita. Se ei myöskään ole paras mahdollinen pohdittaessa kymmenien tuhansien lasten moninaisen joukon kokemusta siirtolaisuudesta – lähtemisestä, yllättävistä eroista ja elämänmuutoksista – sellaisena kuin lapset ovat kokemuksensa hetkestä toiseen eläneet ja ymmärtäneet. Suomeen palaaminen ei myöskään aina ollut pelkästään vaikeata. Hämmennystä, vieraantuneisuutta, yksinäisyyttä tai henkistä kärsimystä

aiheuttaneiden tilanteiden ohella ulkomailla asumiseen saattoi joskus liittyä myös ylpeyden tunteita.

On myös kiinnostavaa kysyä, millaisissa tapauksissa sotalapsuus synnytti jo lapsuuden ja nuoruuden aikana sellaisia identiteetin rakennuspalikoita, joita voi kutsua yllirajaisiksi – tai pohjoismaisiksi. Tässä merkityksessä kerron kirjassani Suomi-Tanska-Seuran perustajäsenestä Kirsti Strömbergistä (os. Salmi), jolle avautui sijaisvanhempien toimeliaisuuden kautta mahdollisuus jatkaa sodan jälkeen kansakoulua Tanskassa ja vieläpä myöhemmin jatkaa opiskelua perinteikkäässä tanskalaisessa voimistelukoulussa.

FT ja dosentti **Tuomas Laine-Frigren** on jyvaskyläinen historiantutkija, jonka tutkimukset käsittelevät lapsuutta ja siirtolaisuutta 1900-luvun Euroopassa ja Pohjoismaissa.

Sähköposti: tuomas.a.laine-frigren@jyu.fi